

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 116 (16276) • 2000 чылдың октябрь 17, вторник • Ат салган шагы Садар өртөө 3 рубль. 21.30

ДУЖУТ — 2000

СӨӨЛГҮ ТЕВЕНИН ЧҮҮГҮ ААР...

Тывага тараа үрезинин курлаарыга 2000 чыл таарымчалыг байдалды тургускан. Тарааның бо күскү дүжүдү 22742,8 тонна болган. Ортамаа-биле алырга, дүжүт гектардан-на 9,2 центнер. Ол дээрже эрткен чылгы көргүзүгден барык ийи катап хөй. Күрүнө, кожа девискээр мурнууга бүгү өрө-ширени дуглап шыдаас-даа болза, чаксы чээлини тараа-биле дедир эгиди, үрезин фондузун тургузарыга база бир чугула базымның кылдынганы ол.

Кожавык красной-жыллар тараа үрезинин фондузун курлап, артыкшы-лын крайдан үндүр садип турар. Республиканын ажил-агыйлары соолту каш чылдарда ук черлерин ажил-агыйларынын үрезинин чээлиге ап, өрө-ширеге дүже берген. Саан артындан чык киир соортурге, чаргы-лар хөй үер. Иланга орук түдүлгө. Чамдык колдээ ажил-агый бугурулгелеринин оон чыллар ораар оорунуч. Чижээ, Каа-Хем кожуунда фермер Виктор Пирогов, № 7 ПТУ. Арат (тараачын) ажил-агыйың бо удуртукчузу-даа, ПТУ-даа күрүнө үндүрүлгелерин, удур-дедир санажыгаларын озат чокка төлөп турар. Профтехучилище ямыдан чазын чээп алганы тараа үрезинин төлөп берикен. Эки байдалдын чылдаганын тайылбырлаарга мындай.

Виктор Пирогов мурнууда ажилдааны бугурулгелен аңгылашкан, оон алган үлүү-биле турга-хоангы Мерген хемини аксында туудуп алган. Ол анча тараа тарып турган, ажил-агыйың бүт кырып тургузуктай, болдуңи беш ажилчының, сезон үезинде тараажылары 12 кижиче бээр. Ажылдап турар кижиче саны эвээш, колдээ ажил-агый машиналары ойтавы-биле четчир. Ычангаш ашка-мөңгүнүң сезон айыбын ооренип алган. Бо талазы-биле тараажы эш-оорунуң оранчок мурнууда келген. Эвээш ажилчынын, балдыры дүзүгү фермер куш-ажылдың адаанжыгалыгына улам-на быжгыгы, оон ат-алдары беш оор.

Сарыг-Септе чоокта ажыттынганы № 7 ПТУ Тывада эге профтехоренинге департаментинин дамчыштыр федералдыг хандырдыгалыг. Ычангаш оон директору Виктор Штыров ямыдан чазын чээп-биле алган он тонна тараа үрезини кымында мурнай төлөп берикен. Ажилчылары чус ажил колдээ ажил-агый бугурулгелеринин санажыгаларының алаар. Кышка белеткенири, олар чүдүлү курлавырлары, чурттага бажынарнын чылыгылары, ашы-чемнин курлавырын тургузары, адал соолдун чылыг идик-хептер сатынын алары чик эвес. Бир эвес чылыг куржага болза, чүдүлгө хырныдан алгаваның болаар, сактыр.

Бисте индыг эвес... Колдээ ажил-агыйларының удуртукчулары, тараа ээлери хүнүн болааш, келер чакка белеткенин сулардып турар. Чогуу ол бүгүн билер-даа болза, "ажырбас оң, амыдырал ынчан көргүзүбээр, күрүнө ээ корнур" дээң чижектиг хөөнер мээ-медерде ам-даа бар.

Бо талазы-биле Тыва Республиканың Колдээ ажил-агый болганы ашы-чем яамызының кол агроному Александр Ховалыг менээ мынчаар тайылбырлады:

— Тараа дүжүдүнүң ажаалдазы богу-даарта доостур. Чаксы үеде шилер алган тактикавык шын болду. Чээп алган кижиче бүрүзү эвээш-биле тарааны остуруп шыдаан. Барыны кожуунарнын сумулары, ыланга Сүт-Хөл, Каа-Хем чоңуун эң кызым-актары хууда чинче-тарааны тарааш, оон дүжүдүн хол-биле белеткел алганы демлексенчик. Чижээ, Каа-Хемде Кызыл-Даг суурунун куртакчылары чинче-тарааны кыш ажар. 36 гектар шолге 138 өрте оон тараш, хол-биле ажаан алган. Хууда колдээ ажил-агый машиналары, айт-хөлдү эвээш сууржуларын соктап чир тарааны болганы оорунуч. Бо талазы-биле информашыны "Шын" солунундан номчудум.

Кол агрономун оорушкуну-биле илереткен үзел-болалыга каттыштым. Үндүрүлгелерин, колдээ ажил-агый машиналарын ээлеп турары дээң күрүнө тыргып ап турар.

— "Кызыл тараачын" тараа дүжүдүн канчап оранчок эрте ажаап четтигипкени ол ирги? — деп кол агрономдан айттырым.

— Директор Валерий Гончаровтун организацикы ол хире болуп турар. Кожа колдээ ажил-агый бугурулгелеринин комбайннын хаара туткан. Кожуунуң барык бүгү күжүн ынаар мөөнөнкен чүве. Керээ-дугурулгалды куш-ажылдың алыс кедизи ол хире-дир. Ашка-мөңгүнүң хергелесес, тараа-оон кудурун малга ажылаккавас кижилер кайда боор ийик — деп, Александр Капшык-оолович мени сонууратты.

— Революциянын чал-быжы" чүге саадай доозуп турары ол ынчаш, Александр Капшык-оолович? — дидим.

— Мырнай чап-чаа оон медээ келди. Соноурганар — дээң, далаш кылдыр бижип каан хол үжүн номчутту.

Бо совхозта тараа шолу-нүн хемчээли 7489 гектар. Тарааның дүжүдү гектардан-на 17 центнер! Ол хире чаагай тараа дүжүдү саалап турбайн канчаар. Совхозтун тараа ажаар шолудун 48 комбайн тараа ажаап турар. Дүжүдүн ажаап алыр ужуруд 1805 гектарын комбайнлар бир ден хуваажып ап, чаржып кирген. Олар чаагай дүжүттү богу-даарта доозуттар. Соолту тевенин чүгү ынчангаш нар болуп турар.

Аранчор ОКСУР.

Президентиниң ажыл-албаны КОНТРОЛЬДА — КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак эрткен пятницада Чаа-Хөл кожуунга чедип, кожуунуң коммунал ажил-агыйының кышка белеткели-биле танышкан.

"Тывакоммунистерго" бугурулгенин балансында турар Чаа-Хөлдүн топ котельназын Президент көргөн. Байдал нарын болган. Ында үш котелдун чүгле чангызы ажылдап турар, ийигизин септевишаан хевээр, а үшкүзүн шуут эгелевээр, ол ажылды чорударынын графингезин тургуспаны илерээр. Тус чер чагыргазыны "Тывакоммунистерго" олуштап, шушпен ажилын Президент буруу шалкып, октябрь 19-ка чедир үшкү котелду септээриниң ажил графингезин тургузарын, чарыгдалдар сметазын ыяк кылырын олдарга дааскан, Чазактын талазындан дуза кадарын аазаан.

Чоокта чаа "Водоканалдын" эргезинче шилчиткен Чаа-Хөлде арыглал тулуглары саандаргай байдалда, ону ажылдала киирген үеде бээр капитал септелге кылбаны илерээр. Бо ажылды дүргелдерин "Водоканалдын" удуртукчузу В.А.Фалалесевтен Президент негээр.

Президент Чаа-Хөлдүн топ өмнөлгезинге, урулдар садыгга, ортумак школага барып, кышка белеткел-биле танышкан. Ында ортумак школа тургустунганындан бээр 70 чыл, чаа Чаа-Хөлче кошкенинин 20 чылын демдеглээр. Президент башкылар болгаш оореникчилер коллективинге микроавтобусту белеске бээрин аазаан.

Юрий СУЧКОВ.

ДУЖУЛГЕ ЕЗУЛАЛЫ

ТЫВАНЫҢ ЧАА КАМБЫ-ПАМАЗЫ ӨРГҮН ЧОНГА ДАҢҒЫРААН БЕРГЕН

Күскү бүргө эртен, кандыг-ла-бир онзагай болушкуну уткаан чүве дег, сонгу чүктен чоорту азып орган. Хат чок оожум агаар. "Цецелинг" хүрээниң мурнуу талазы каас-кышкы шынчир кирген. Хүрээниң бажынын сарыг оң колдан бички тукугаштарны аянык хөлчок кылдыр азып үндүрүпкен. Ийик кытче чоктаан калбак ак чадыны тоңчууду кирер эки аксында, Тываның Камбы-ламазынын саалап олурар ширээң. Күчүлүк Улуг-Хемини эркинде турар хүрээңе чон уурук-суурунтап чылыа-чылыа, чок-кавы девискээр сымдашпаастар чыгымы. Биеч дүш чедип орда, ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак "чинжикарындаң" дүжери билек, үр болбаанда, Тываның чаа Камбы-ламазының дүжүлгөже чалатканының байырлыг езулалы эгелээр.

Кара-хүрөң тоннарлыг бала баштыгыңа Ыдыктыг XIV Далай-ламаньны херек чуруун тудускаш; чаа Камбы-лама еше башкы Дагбаны (Долан Кууларны) хөй чон баары-биле чадыны ору деп чедиргеш, баштай XIV Далай-ламаньны чуруун чалап аскаш, чаа Камбы-ламань баш удур белеткел салганы ширээңинге чедирип олуртутту.

Дүжүлгезин дамчыдып берип турар, Тываның бирги Камбы-ламазы Аганак Хертек: — Богуң 2000 чылдың октябрь 15-те үйгү чок Улуг-Хемини уунда чыгып келгеш, чаа сондуктан Камбы-ламань ширээңинче чалап олуртуп, сүзүлгө-сузалат кылып, анча мөгейин, тоогулуг болушкунун херечилери болуп турар-дир бис — деп чүгү-чүгү эгеледи. — 1997 чылда Тываның Камбы-ламазының эреселени башкарыр менээ дааскан турду. Эрткен үш чыл халас барган. Чаа хүрээ тулуглары, дуганын немешкен. Ам Тывада 40 ажыл-лама башкылар ажылдап турар. Оларын 5-дизелин сарыдып, 4-кижи келип сатылып. Бурятияны, Калмыканын шажынын ооредилге черлеринде ооренип турар ламалар база бар деп демдеглээш, бо чылдың күзүндө 30 лама башкылар Кызыл хоорайга чыгып, богуңуң хүндүлүг ширээңе олуртуп турар хелин сарыдып еше Дагба башкыны бир үй-биле сонгаан дээрзин чыгылганнарга дыктаткан. А.Хертек чаагай куушкун-нер-биле чүгү-чүгү төндүргөш, Тываның чаа Камбы-ламазының алдын сарыг балма бергүн келдиритти.

Тываның чаа Камбы-ламазы еше Дагба балма бортту келдирипкен соонда, буддизин ооредилгенин ачызында чедип алган эртем-билинин өргүн чоңга өргүрүүн, чүдүлгө туртуштуг болуп, арыг-шынык ажилдарын Тыванын чоңуңга даңгырааткан. Тываның Камбы-ламазы даңгырак бергениниң соонда, болук лама башкылар тускай езулал номчулганын чыгылганнын кичээңгенинге баралтаган.

Байырдал езулалыңа чалаттырган ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак Тываның Баштайгы Камбы-ламазы Аганак Хертектин үш чыл дугузунада үрө-түнчүлүк дег, ак сеткилдиг ажилдааны демдеглээр, хүрээ-хинт тулугларын улам ынаа сай-зыраарын, Чазактын талазындан лама башкыларга бугу таланын дегтикчезин көргү-зерин аазааш, чымылган чоңун сеткил-хоонун улам белдирген.

— 2001 чылда Тывага чедип келири-биле белеткенин турар XIV Далай-лама-биле ужуражылгага ширээңинге чедиргезинде саалап олурупкан чаа Камбы-лама-биле кады ажылдажылганы, хүрээ-хинт айттырлары чангыс демингиз кылып, шиттирлээр бис. 1997 чылда бирги Камбы-ламань сонгу турда, сонгу чүктен хадан кавыскы шуурганнар чыгып турган Тывага хай-бачыттан арыглаашкыны чоруткан чүве дег, эсеткетеш барган болгай. Бо эртен чаа дээрзин соо

Тыва Республиканың Президентизиниң ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң "Тыва Республиканың Конституция комиссиязының дугайында" (2000 чылдың сентябрь 15-те №756 өскерилгелери болгаш немедделери-биле) 2000 чылдың сентябрь 8-те №752 Чарлыгына өскерилгелер кириер дугайында

Тыва Республиканың Конституция комиссиязының ажил-чорудулганын хандырап сорудга-биле Тыва Республиканың Президентизиниң "Тыва Республиканың Конституция комиссиязының ажилынын Регламентизиниң дугайында" 2000 чылдың сентябрь 11-де № 753 Чарлыгы-биле бадылаан Конституция комиссиязының Регламентизинге дүшүртүр доктоодырын болзо:

1. Тыва Республиканың Президентизиниң "Тыва Республиканың Конституция комиссиязының дугайында" (2000 чылдың сентябрь 15-те № 756 өскерилгелери болгаш немедделери-биле) 2000 чылдың сентябрь 8-те №752 Чарлыгына даразында өскерилгелер кириер:

а) Тыва Республиканың Конституция комиссиязынын составындан ук комиссияның составындан үнер дугайында кирген билдириниңерге үндөйлээш, даразында кижилерин үндүрер:

Н.Ч. Күжүгетти — Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазын
М.И. Санчайны — Тыва Республиканың прокурорун үндүрүлгө күүсөдүп турар.

б) Тыва Республиканың Конституция комиссиязынын составында даразында кижилерин кириер:

Ю.Ю. Анайынны — Төлээлекчилериниң Кызыл хоорай хуралының даргазын
Х.К. Чамзыны — Тыва Республиканың Дээди судунуң судьязы халажалгада

2. Бо Чарлык оон анча ат салган хүнүнден эгелеш күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
2000 чылдың октябрь 12 № 775.

Тыва Республиканың эрге-хоойлулу актыларын албан езузу-биле парлап үндүрер дугайында
Хамааттыларга, албан черлеринге болгаш организацияларга Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органынын хүлээп ап турары эрге-хоойлулу актыларын чедип чоруун хандырап сорудга-биле, "Россия Федерациязынын субъектилеринин күрүнө эрге-чагырганын хойлуужудуга (төлээлел) болгаш күөскүн органнын организациларынын нити принциптерин дугайында" Федералдыг хоойлунуң 8 чүдүлгө дүшүртүр Тыва Республиканың Конституциязынын 73 чүдүлгүн 2 кезезин удуртулга болдурбушаан, доктоодырын болзо:

1. Тыва Республиканың Президент Административиязы 2000 чылда "Тыва Республиканың хоойлуужудуга чымындызын" белдеткээрин болгаш парлап үндүрерин организацилаар.

2. Тыва Республиканың Чазаса неделя дүргүзүндө "Тыва Республиканың хоойлуужудуга чымындызын" толаралдыг бижилгезин ажилдап кылыр болгаш редакция коллективизинин составын бадылаар.

3. Тыва Республиканың Парладал болгаш информация херектеринин талазы-биле күрүнө комитети "Тыва Республиканың хоойлуужудуга чымындызын" парлап үндүрүжүге чедир

Чаа-Хөл кожуунуң чагырга даргазының каттап бадылаашкынын түңнөлдериниң дугайында

ЧАА-ХӨЛ КОЖУУН-НУН, ДЕВИССЕЭР СОҢ-ГУДУ, КОМИССИЯЗЫ-НЫН, 2000 ЧЫЛДЫҢ, ОК-ТЯБРЬ 9-ТА № 74 ШИИ-ПРИ

"Россия Федерациязының хамааттыларынын сонгуур эргелеринин кол магад-далдарынын болгаш референдумга киржир эрге-лер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 59 чүдүлгө база "Тус чер чагыргалар даргаларынын сонгуудаларынын дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузуңуң 44, 45 чүдүлгелеринге үндөйлээш, Чаа-Хөл кожуунуң девис-кээр сонгууда комиссиязы-нын шиттирлээни болзо:

1. Чаа-Хөл кожуунуң чагырга даргазынын сонгуудаларынын талазы-биле каттап бадылаашкынын түңнөлдерин күштүг болгаш болган деп санаар, анча сонгуучуларын 59, 99 хуузу киришкен.

2. Чагырга даргазының албан-дужаалыга кандидаттын каттап бадылаашкынын түңнөлдеринин талазы-биле сонгуучуларын бадылаашкынын даразында санан алганнар болзо:

а) Динийе Каалыр-оолович Балбан-оол — 993 бадылаашкынын алган — 46, 01 хуу

б) Алдын-оол Дарын-оолович Тюлюш — 1032 бадылаашкынын алган — 47,82 хуу

3. Чаа-Хөл кожуунуң чагырга даргазынын албан-дужаалыга Алдын-оол Дарын-оолович Тюлюшту сонгуттурган деп санаар.

Бо шиттирин массалыг информация чепсектеринге парлар.

Чаа-Хөл кожуунуң девискээр сонгууда комиссиязының даргазы
Ш. Х. ТОКАШ-ООЛ.
Чаа-Хөл кожуунуң девискээр сонгууда комиссиязынын секретары
М. К. АЛДАЙ.

Сөөлгү шакта

● Саудов Аравиядан Лондонге ужул орган "Боинг 777" самолету террористер турду алган. Ук самолету Багдадта хондурган. Экиаж кежигуннери-биле кады 103 кижини террористер салыпкан, оларны хоорайнын гостишаларында тургускан. Саудов Аравияда кижиче эргелери савывайн турарын-

дан Ирактан политиктиг хоргадала дилээр-биле ындыг үлгүдигин кылганын террористер дынаткан.
● Белорус парламентинин төлээлекчилер палатазында сонгуудалар болган. Нити сонгуучуларын 60 хуузу сонгуудаларга киришкен. Тодаргай түңнөлдерин ам-даа үндүрбээр.
● Удмуртияга президент сонгуудалары эрткен. Бо дээрже РФ-тин субъектилеринде 13-ку президент сонгуудалары, а Удмуртияга бирин президент сонгуудалары болур. Сонгуучуларын 25 хуу бадылаашкынын алган кордакчы президент эрге-дужаалга олурарын көргөн.
● РФ-тин Президентизи В. Путин кезек үеде дышта-нын аллары-биле Сончиде кайгы-биле кады чед берген.
● Я. Арафаттын болгаш

Э.Бирактын Египеттин курорту хоорайында болур ужуражылганы киржир-биле АКШ-тын президентизи Б. Клинтон ында чед берген. Ужуражылгына Египеттин президентизи Хосни Мубарак, Европа човуслениниң чуртгарындан Хавьер Солана киржир.
● Италиянын сонгу талазында улуг чыг чаганындан үер болган. Тос кижиче олген.
(АГЕНТИЛЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Конституция тургузуу

ЭКСПЕРТТЕРНИҢ БОДАЛЫ

Бо чылдың октябрь 9-та Федерация Чөвүлелиниң Аппаратының эксперттери бистин республикага келген. Күрүнө тургузуунуң болгаш тус чериниң бот-башкаралганын талазы-биле эксперт, организаци эргеледич Чөвүлелиниң Ирина Мачульская, Федерация Чөвүлелиниң Аппаратында Тываның куратору Владимир Увачан, Федерация херектеринин талазы-биле федеративтиг керээ база девискээр политиказының эксперти Сергей Самусенко Тывага план езуугар ажылдааннар.

Федералдыг Хуралдын Устүкү палатазының Аппаратынын ажилдакчылары Тываның хоойлуужудугазын федералдыг хоойлулар-биле дүшүртүр талазы-биле республикага практиктиг болгаш методиктиг дузаны чедирер сорулгалыг кээп чораян. Эксперттер кол-ла кичээңгеш Тывада конституци тургузууга угулалдырлар. Москвадан келген эксперттерниң Тыва Республиканың Президентизи-биле беседанын кол-ла темазы конституциялар аразында чорудууларын айттырлары шиттирлээр болган. Ол дугайында парламентинге октябрь 12-де Дээди Хуралдын депутаттары-биле ужуражылгага Федерация Чөвүлелиниң эксперттери база чугаалашкан.

Ирина Мачульскаянын бодазы-биле алырга, конституция комиссиязынын чогаалын кылганы төлөвлөлдүн ам-даа чедир кылыр чүдүлгелери хөй болуп турар. Конституция төлө-вилелинде кирген чамдык чаа чүдүлгө күрүнө тургузуун нити Россияда угуланышкынын аразында ылгалды дээрзин ол айткан. Практикадан алгаш көөрге, эрге-чагырганың хоойлуужудуга органы эвээш саныг болган тудум-на, оон ажылы дээш-тиг, шынарлыг болуп турар. Президент эрге-чагыргазындан ойталап турарына таарынышаан. Эксперт оон ангыда Үндөзин Хоойлуну хүлээп алыр чурумче депутаттарын кичээңгеш угулалдыр. ТР-нин Үндөзин Хоойлузуңуң 63-кү чүдүлгө кирген конституци норм-а езуугар айтканы Үндөзин Хоойлунуң чаа эгеле-гезин Тыва Республиканың Дээди Хуралы хүлээп алыры эргежок чугулазын айттыр турар. Үндөзин Хоойлуну парламент хүлээп алганынын соонда, Конституция талазы-биле референдумну эрттирери И. Мачульскаянын бода-

лы-биле ону эрттирер болур, ынчалза-даа албан эвес. Чоңуну күзөл-соруун илердириниң хеври—референдум каян Россияга эрге-чагырганың албан черлери эки-ле хевирлет-тинип тургустуунаам үеде, 90 чылдарын эгезинде элээн илдекейлиг ажит-латтынын турган. Амгы үеде хоойлуужудуга айтыр-гыларын шиттирлеш тура, референдумну ховар эрттирер турар аларган.

Тываның Конституциязынын төлөвилелинде федералдыг хоойлуужудугадан хөй чүдүлгелер киригени Ирина Мачульская чугаалаан.

Федералдыг Хурал биле РФ-тин Президент Административиязының эксперттериниң үнелени чүге бот-бодундан ылгалып турарынын дугайында (Россиянын Президент Аппаратынын специалистери ТР-нин Конституциянын чаа төлөвилелинге эки характеристиканы берген) депутат Хонук-оол Монгушту айттырынга Ирина Мачульская харылап тура, ол тургузуларын соноургалдары ашы-ангы болуп турарын айттыкан. Президент Административиязы эне-эпиг эргеле-башкалары-биле эрге-чагырганы элээн төпчүлдеринге орадалгын турар, а Фе-

дерация Чөвүлелиниң сорулгалы болза девискээр-лерин эрге-ажактары камгалары болур. "Суверенитет" деп билигин ужур-утказын база РФ-тин субъектилериниң Конституциянда суверенитет дугайында нормаларын РФ-тин Конституция суду-дуну шиттирер езуугар Россиянын хоойлуужуду-газынга дүүшпес деп көргенин тайылбырлап бээрин депутат Экер-оол Манчын дилээр. Ирина Мачульская ол айттырг талазы-биле амдызында чангыс аай бодал-санал чогуң, Конституция судунуң юрис-тидин санал-ооналы ол шуут шын деп санавайн турарын чугаалаан. РФ-тин Конституциязынын бодунда безин хөй саныг иштики чорудуулар бар, оларнын бирээзи болза, "суверенитет" деп билиш-кинге хамааржыр. Феде-ралдыг Конституцияны база-ла сайзыраптайжылары негеттинин турарын ол айттыкан.

Октябрь айның 12-13 хүнеринде Федерация Чөвүлелиниң Аппаратының эксперттери республиканын кожуунарында бары, мында эрге-чагырга органнынын ажылы-биле танышкан. Олар субботада эң чапышканнар.

Дина ОЮН.

Тываның профэвилелдериниң отчет-соңгулдалыг ХХI конференциясы

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫН КАМГАЛААРЫ – КОЛ СОРУЛГАВЫС

Тываның профэвилелдериниң отчет-соңгулдалыг ХХI конференциясы болуп эрткини дыңнаткан болгай бис. Аңаа ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы Шангыр Пиче-оолович КУУЛАР илеткел кылган. Республиканың профэвилелдери чонун эрге-ажыын, ылаңгы чөвүлениң организациалары камгалар талазы-биле эртен отчеттуг үеде кандыг ажалдарны кылдып чорутканын, моон сонгаар оларның мурунуна кыдыг сорулгалар туруп турарын аңаа чугаалашкан.

—Тываның профэвилелдериниң отчет-соңгулдалыг ХХI конференциясы 1995 чылдың октябрда болуп эртен. Бо кыска үеде эвээш эвес ажалдар кылдынган-даа болза, чуртун болгаш республиканың амыдыралында белең эвез үе эрттинген дээрин маңаа демделээри чугула. Ол бүгү чүүдөр профэвилелдериниң амыдыралында база тускай салдарны чедирип, өскерилгелерин-даа кирген—деп, Ш.П.Куулар илеткелнин эгезинде демделээ.

Отчеттуг үениң дүгүзүндө бүүдүрүлгениң аажок бадышкыны-даа, чамдык бүүдүрүлгелериниң ажылы соксаан-даа, акша-шалың талазы-биле өрелдер-даа көвүдүүн, чонун амыдырал байданын дорайтаашкыны-даа болган. Бо үениң дүгүзүндө Тываның профэвилелдери анаа олурбаан — болдунар-ла бугу аргаларын ажылап, чонун эрге-ажыын камгалар талазы-биле эвээш эвес ажалдарны кылдып чоруткан. РФ-тин өске девискээлери ышкаш удуранышкының коллективтиг хемчелеринге, ажал соксадышкынына-даа киришкен.

ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлелиниң удуртулганын ажалын бир кол чүүлү — кижигүн организациаларын адырлар аразын социал-экономикиг айтырыглар талазы-биле ажалдар каттыштары болгаш таарыштары болуп келген. Ол дээрже ТР-ниң Чазак-биле хуу бүүрүн харылаалары, ажалдары оң хурдаларына киржиле, социал-экономикиг айтырыгларга хамаарышкан доктаалар төлөвилелдерин белеткээри, комиссияларын болгаш бюджеттен дашкаар фондуларын ажалында киржиле-дир.

ТР-ниң Чазак-биле, ажал берикчилериниң каттыжышкыны-нары-биле чардынган үш таланын Керээниң суугаар бирги хергелдин бааранына (хлеб, даглан, эңт, сүт) ортеркени 1997 чылда чедир, а 2000 чылдың июльга чедир — республиканың чурттакчыларын ирак-уаак суурларын чурттакчыларынга автомобиль, хем болгаш агаар транспорту-биле аргыжылганың тарифтерин өстүрбөзү чедип алдынган.

Чурттакчы чонга чуртталга-коммунал ачы-дузаны дээш тарифтер база дыка эвээш. ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлелиниң негелдезин суугаар чуртталга бажынынын холезинин төлөөрин саадатканы дээр хоолээр чорукту соксаткан.

1. Экономика талазы-биле бөгүнгү байдалыс

Тыва Республиканың Статкомунуң медээзин суугаар алдыга, 1999 чылда болгаш 2000 чылдын тос айларында республиканың экономикасы таарымчалыг байдалга бир дугаар кирип эгелден. Улетур продукциянын бүүдүрүп үндүрери 1999 чылда колдуунда-ла 36 хуу өскөн.

Агроүлетур комплекзинин адырларында экономика талазы-биле айтырыгларга чугулап доктаалы. Хой ажалдыг кодэ ажал-агынын тургузари-биле холбашкан АУК-түн кол чарыгдаларын тускай ажалдап кылдынган программалар, ону чогуур шилчиге чок чорутканыдан аар кризиске, бүүдүрүлгениң бадышкынына, кодэге нарын байдалды тургузарына чедирген. Кодэ ажал-агыны бүүдүрүлгениниң нинти хемчээли кудулаан, малдын баш саны эвээжөөн, тарылга шөлдери кызырылган. Бо чүүдөр болза республиканы дыка хой чүүдөр талазы-биле дашкык рыноктан хамаржырына чедирген. Аграр секторун харылап турар профэвилелдер кризистиг берсе байдалда чүнгү-дө өскертип шыдавын аймаарай калган, профориентациялары бажылап талазы-биле организастыг кандыг-даа ажалдарын чорутканын. Чүгле соогуз айларда АУК-түн ресовүлели (Суван-оол В.Н.) ажал берикчилери, кодэ ажал-агыны яамызы болгаш аграр секторун өске-даа ведомстволары-биле адырлар аайы-биле керээлери чарар талазы-биле хемчелерин ап эгелден.

2. Куш-ажыл рыногу, ажалга хаара тудары

Профэвилелдер чөвүлени чонун ажалга хаара тудар, ажал чок чорукту болдурубас талазы-биле чогуур ажалдарын чорудуп келген. Улуу өоредилгезинде, кадык камгалалда ажалдап турарларын нинти санын камгалар арттары аргалыг болган бис. Эргелен-башкарылганын болгаш сан-хоо оргаринынын ажалдакчыларынын, харылаачыларынын саны көвүдүүн. Чамдык адырларда, ылаңгы үлетпүрдө, тудугда, аграр секторда ажалдар туруштар эвээжөөн.

Чонун ажалга хаара тударының чугула политиказы республиканың экономика талазы-биле хөгжүдүлгениниң кол үндезин болур ужурул деп, ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлели санап турар. Профэвилелдериниң саналын суугаар чонун ажалга хаара тударынын республика программасы ажалдап кылдынып, ажалдар олуттары таарыштары турар. Ажалга хаара тудушкун фондузунун акша-хөорегининиң чарыгдалдары доктаамал контролда туруп турар болгаш оларын чарыгдалдары чонун ажалга хаара тударынык, чаа ажалын туруштары дилеп тыварынык кол-ла угланмайып турар деп, профэвилелдер санап турар, а ол чарыгдалдарын эвээш эвес кезин ол адырын бодун ажаландыраарынык углангып турар хире.

Ажал чок чорук колдуунда-ла аныяктарны, херээженнерин, ажал кылдыр шинээ кошкартарны дүүвердиң турар. Ол айтырыгларын шиптирлөөринге чамдык эки чүүдөр кадык камгалал адырларында бар болуп турар, олар ваканцияларны эвээжөдип, дактырлап ажалдар чорукту кызырып тургаш, ажалчынар санын хөвээр арттырып ап турарлар. Коллективтиг керээлери чарып, оларны дамчыштыр пенсия назыны чокушуп келгеннерин ажалдан үндүрбөзүн, ажалчынынын, ылаңгы профактивчилерин Куш-ажыл дугайында хойлуун үрөп, оларны ажалдан үндүрбөзүн чедип ап турар бис.

Ынчангаш ажал чок чорук ам-даа уламчылавышан — бөгүн 31 муң ажал кижиге ажал дилеп чоруп турар, а ол айтырыгын шиптирлөөри-биле Чазак, ажал берикчилери болгаш профэвилелдер моон-даа сонгаар ажалдар апары чугаажок. А бо ажалдык үлүг харысалгалыг адырлар аайы-биле комитеттер болгаш профкомнар ам-даа чедир билсейн турар деп чугаалап болур. Профэвилел кижигүнерин камгаларына олар Профэвилелдер дугайында хойлууну кошкар ажалдап турарлар.

3. Ажал төлевири

Ажалга холезиленип кирген ажалчынынын ажалынын төлевири, оң хемчээли профэвилелдериниң ажалында бир кол чүүлү болуп турган болгаш болуп турар-даа. Күрүне чүгле бюджет адырын ажалдакчыларына чангыс аай тариф четкизи болгаш оларын шалынын барымдалап, эргачырганын болгаш башкарылганын ажалдакчыларынын ажал төлевири таарыштырар апарган. Бөгүн бюджет адырын ажалдакчыларынын адаккы шалыны (район коэфффициенти болгаш негелдер-биле) амыдырап-чурттаарынын кудуку дененинин чүгө 17 хуузу болуп турар. Ынчангаш бо бөгү байдал биске салдынган сорулгаларны күөсөдип болуруна оожургалды, магадылалды берейин турар-дыр.

Шалын талазы-биле өрелер ам-даа уламчылавышан. 2000 чылдын сентябрь 1-де байдал-биле алырга, республикада 238 организация 38339 кижиге азы бугу ажалдап турарларын чарыгындан хойгүне өрелиг болуп турар-дыр. Өренин түнү 216,6 млн. рубль ашкан, азы 5 айнак ажал төлевири-дир. Ол өрелиг бүүдүрүлгелериниң хой кезин кодэ ажал-агыны бүүдүрүлгелери болуп турар-дыр. Ол ынышкы транспорт болгаш тудур организациалары, одалга-энергетика болгаш чурттагач-коммунал ажал-агыларын бүүдүрүлгелери база анаа хамаржыр. Соогуз үеде бюджет организациаларын ажалдакчыларынын шалынын төлөөри чүгүртөөн, а чүгле өоредилге ажалдакчыларынын шалын өрөп артып турар.

Шиптирлеттинмейн турар айтырыгларын бирээзи-шалынын нинти хемчээлин эвээжи. Отчеттуг үениң дүгүзүндө ортумак шалынын өзүлдөзү амыдырап-чурттаарынын адаккы хемчээлинден эвээш болуп турар. 1996 чылда Тывага ортумак шалын амыдырап-чурттаарынын адаккы дененинин 1,3 хуузу турган болза, 1999 чылда ол колдуунда-ла анаа денекип келген. Ол-ла үеде өоредилгенин, кадык камгалалдын, культураның, кодэ ажал-агынын дыка хой ажалдакчыларынын шалыны ол адаккы денелден эвээжөөш, азы ол денел 1010 рубль турда, шалың 400-800 рубль болуп турар.

Ол-ла үениң дүгүзүндө хой шалыңгыларынды солукулга болбаан: хой шалыңгы ажалдакчылардан бирги черде сан-хоо, чээли, банк организациаларын ажалдакчылары хөвээр арткан. Улуу ажал-агынын улуг дөң 13 кол адырлардан эргелен-башкарылга оргаринынын ажалдакчыларынын шалыны дыка өскөн: 1995 чылда шалың талазы-биле 5-ки черге турган болза, а 1999 чылда — 2-ги черге үнгөн.

Бодунуң хууда орулгаларынын чогу, эрге-чагырганың аразында бюджет талазы-биле харылааларын чогуумуваан системазы бюджет адырын ажалдакчыларынын шалынын чогуур үезинде таарыштыр денээринге чедирбөөн (1999-2000 чылдар). Ынчангаш республиканың профэвилелдери бюджет адырын ажалдакчыларынын чангыс аай тариф системаның бирги раздынын шалынын улгаттырар талазы-биле Чазактын шиптиртин күөсөдирин-биле эрге-чагырга оргаринына айтырыгын кирип, харын-даа ажал соксадышкынына чедир хемчелерин ап келген. Бо талазы-биле быжыг туруштуң Кызыл хоорайның өоредилге ажалдакчыларынын профэвилел хооркомунуң даргазы турган В. Ф. Ковалев көргөскөн. Шалынын төлөвейн турарына хамаарыштыр куш-ажылчы маргалдааларын шиптирлөөр комиссияге, Улуу судунча айтырыглар эвээш эвес кирип турар.

Шалың төлөвири талазы-биле өрелерин төлөөринин дугайында профэвилелдерин негелдерин федералдыг эрге-чагырга оргаринына, Тыва Республиканың Президентизинге, кожуунар чарыкчыларынык чоруктулаан.

Тываның профэвилелдер чөвүлели удуртанышкынын “Куш-ажыл, шалын төлевири, социал магадылалдар” деп ажалдарын эрттирип турда, таарыштырыкы кол оргари болуп турган. Коллективтиг холезилешкенириниң митингилер, пикеттер, ТР-ниң Президентизи-биле, Чазак кижигүнерин-биле ужуражылгалар доктаамал болуп тургулаан. Ол үениң дүгүзүндө — 1996 чылдын ноябрь 5-те, 1997 чылдын март 27-де, 1998 чылдын апрель 9-та болгаш октябрь 7-де бистик кижигүн организациаларынык Бүгү-эвилелдин удуртанышкыны ажалдарына киришкен.

Чазак-биле, ажал берикчилерин-биле чугаалажышкыны-нары ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлели чорудуп тура, ажалдык чонун негелдерин доктаамал барымдалап келген. Оң түнелсине чогуур хемчелер алдынып, дүшкүрүлү байдалды соксадырынын талазы-биле ТР-ниң Чазактын доктаалары хүлээп алдынып, күрүне чээлилерин тускайлап, күрүнең күөсөдиринин чарыгдаларын талазы-биле тускай улангышкынын күрүне чээлилерин, ажалдарын үндүрүп берип келген.

Чонун амыдырап байдалдарын денелеп бедилери, ажал берикчиле кижиге бүүрү-биле тускай ажал, ажалдан байдал-биле демисел — бо айтырыглар республиканың профэвилелдериниң кол сорулгаларын бирээзи дээрин маңаа чугаалаары чугула. ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлели Чазак-биле кады ажалдакчылары моон-даа сонгаар уламчылап, шалын талазы-биле өрелерин, чартык кезинден хойлууну хамаржыр турары ажал берикчилеринге негелден ам-даа шыгырыдыр сорулганы салып турар. Бо-ла айтырыгын профком бүүрү чардыгынын коллективтиг керээлериңге үндөзилгез чорудуп болур. Россия Федерациязынын “Магадылалдарын дугайында” хойлузу, РФ-тин Президентизи В. В. Путинниң Россия Федерациязынын федералдыг Хуралына Кыргырыны биске ындаг эрип берип турар. Бүүдүрүлгелерге негелде орулгалар кирип алырын, бүүдүрүлгени эвес чарыгдаларын эвээжөдиринин орктарын дилээрден профэвилелдер чалданмас ужурул. Бир эвес бүүдүрүшкүн хемчээли чавылап, бюджет мурунуга өрелер озулуп, бүүдүрүп үндүренин продукцияга хергелээ эвээш болур болза, чогуумчалыг шалынын маанары берге дээрзи билдингир. Ынчангаш камналгалыг чоруктун, экономиканың, куш-ажылчы болгаш технологтуг чурумуну сагымынын айтырыглары профэвилелдерин хайгааралындан үнөмс ужурул.

4. Социал кады ажалдакчылар

Ажалдык чонун социал-экономикиг сорулгаларын камгалар талазы-биле болуун ажалын ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлели профэвилелдер каттыжышкынынын, ажал берикчилерин болгаш ТР-ниң Чазактын аразында социал кады ажалдакчыга системазын моон сонгаар сабырадырынын болгаш хөгжүдүлгенин үндөзилгез чорудуп турар.

ТР-ниң Президентизинин Чарлыын суугаар республиканың үш таланын комиссиязынын дугайында Дүрүм бадылаттынган, оон удуртукчуу — ТР-ниң орадалчы президентизи А. А. Мельников. Отчеттуг үениң дүгүзүндө Дүгүрүлгаларын 1996-97 чылдарда, 1998-1999, 2000-2001 чылдарда чарган. Оларын шүптүзүн массалыг информация чепселеринин парлаан, ТР-ниң Чазактын доктаалдары-биле быжыгалтынган, оң күөсөдирин үш таланын комиссиязынын отчеттуг үеде 12 катап эртен хурдаларына чугаалажып көргөн. Оларын үш хуралына ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак боду киришкен.

Ол хуралдарын түнелсине амыдырап-чурттаарынын амгы денелден куду шалынын ажалдакчыларга ай санында аван акшаны төлөп бээринин дугайында, “Квартира холезининге болгаш коммунал ачы-дузга тарифтер дугайында” дугайы чарыгдарынын даргазынын доктаалын түр соксадыр турганда Тыва Республиканың Чазактын доктаалдары хүлээп алдынган. Ол негелдерин Тываның профэвилелдери 1996 чылдын ноябрь 5-те эрттирген митингизинге айткан.

Отчеттуг үениң дүгүзүндө ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлели ТР-ниң Куш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызынын тускай эртемнигерин-биле кады демниг ажалдаан. Оон түнелсине бүүдүрүлгелериниң шалың төлөвириңин айтырыгынын талазы-биле өоредилгени эрттирген, ажалдан массалык-биле үндүргенинин дугайында хоумдаларын чугаалажып көргөн, ужурга таарыштыр шөлө үезинде компенсация акшазын төлөп бээринин, бүүдүрүлгелер удуртукчыларынын шалынын эмни эрттир улгаттарынын шөлөөри дээрн ышкаш айтырыгларын чугаалажып көргөн. Кызыл хоорайнын башкыларынын 1999 чылдын ноябрда 2000 чылдын январь 11-ге чедир уламчылаан массалыг ажал соксадышкынынын соонда, ТР-ниң Чазак коллективтиг куш-ажыл маргалдааларын таарыштыр шиптирлөөринин талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазакта болгаш ажал берикчилеринге негелде-хоумдалдарын кирип тура, боттарынынын ажалымыска, ылаңгы адырлар аразынын дугуржулгаларын болгаш коллективтиг керээлери чарарынын талазында доктары черте чугула деп санап турар бис. Коллективтиг керээ — холезиленип ажалдап турарларын кол черек чүүүл-даа болза, ажал берикчилериниң анаа сорулгалы чок. Ынчангаш профком ону чарарынын эгелекчизи болбас болза, профэвилел кижигүнери боттарынын кол камгалаткызындан чарыгына ол, анаа кымын-ла бүүдүрүлгени шыдавас. Коллективтиг керээ чокта — профэвилел чок деп болур.

Коллективтиг керээлери эки чарын турар бис деп чугаалап шыдавас бис. Улуг болгаш ортумак бүүдүрүлгелерин 69,7 муң ажалдакчыларындан ол керээде 34,2 муң кижиге азы нинти ажалчынынын чүгө чартык кезин хирези хаара туттунгандыр.

Олугланынган талазы-биле ажалдары кадык камгалат

ажылдакчыларынын профэвилел комитеттери — ында ажалдап турарларын 76 хуузу ол керээлерде хаара туттуңган, өоредилге ажалдакчыларынын — 79 хуузу, чуртталга-коммунал ажал-агынын ажалдакчыларынын — 49 хуузу хаара туттуңганын ол профкомнарнык эки ажалдап турарын көргүзүп турар. Культура ажалдакчыларынын профэвилел рескомунуң даргазына Г. А. Сюрюң ажалдап келгенинин соонда, культура организациаларында ол ажал экижип эгелден. Агроүлетур комплекзинде, эргелен-башкарылга оргаринынын организациаларында, ажалдап кылдыр үлетпүрүн бүүдүрүлгелеринде, тудуг, транспорт, чинк үлетпүрүн бүүдүрүлгелеринде коллективтиг керээлери чарар талазы-биле ажал кошкар чоруп турар.

Профэвилелдер чөвүлелинин, оон кижигүн организациаларынын чаа составынын кол сорулгаларынын бирээзи — профэвилел ажалынын бо чаа углангышкынына чаа күштү бээр, коллективтиг керээлери болгаш дугуржулгаларын боттандыра талазы-биле доктаамал хайгааралды чорудары, социал кады ажалдакчыга үндөзилгез, шалың төлевириң өстүрерин, өрелерин төлөөрин, чонун ажалга хаара тударын, куш-ажыл камгалалын болгаш социал магадылалдарын боттандыра чедип алыр болур.

5. Социал магадылалдарны хандырап улганышкынынарымыс:

— социал камгалат, пенсия хандырылгына чонун эргелерин болгаш сорулгаларын камгалары;

— чонун, оларын оң-бүле кижигүйеринин дашталгызын, эмгээшкенин организастаары;

— профэвилелдериниң куш-культура-спорт болгаш турисчи организациаларын ажалында дуза чедирери.

РФ-тин Пенсия фондузун ТР-де салбыры-биле кады ажалдакчыларын дугуржулганын чарган, социал страховане, медицина страхованезинин фондулары-биле харылаалыг ажалдап турар бис. Оон түнелсине уруларын чайгы дашталгызынын үезинде оларын хой-биле хаара туткан. 1996 чылда 11,2 муң урулар даштанган болза, 1999 чылда 19 муң, азы 1,7 катап хой урулар даштанган. Кадык камгалал ажалдакчыларынын профэвилел рескомун (Черногирив Е. В.) 2000 чылда даштангызынын негелде лагерлерин ажаткан.

ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлели урулар пособилерин төлөөринин, хоочуннарга чингелдер көргүзүлгенин дугайында дилеп-негелдерин РФ-тин Чазак ТР-ниң Президентизинге, Күрдүманын болгаш Дээди Хуралдын депутаттарына, а ол ынышк хайгаарал оргариныне киргилгөөн. Ынчалза-даа урулар пособилерин төлөөри, хоочуннарга чингелдер бээр чүгө федералдыг оргаринынын шиптиртин-биле болурундан ол талазы-биле чүүүлү РФ-тин Чазак Даргазынын орадалчызы В. И. Матвиенконун Протокол шиптиртинде оюн айткан.

Россиянын Социал туризм ассоциациязынын составында турар “Монгулек” туризм комплекзин сан-хоо талазы-биле берге байдалда турар болгаш сандарынын кырында келген, оон өрө-нирээ дээш даштындан башкарылганы нилде кирген. Дус-Холде хой-хой даштындала базалары үпеп-топтагынган. Ажал берикчилерин-биле болгаш күрүне оргарины-биле демнекип тургаш, кадыкшыл, даштындала базаларымысты, спортчу тудулары чогуумчалыг ажалдап талазы-биле чогуур ажалдарны чорударын Профэвилелдер чөвүлелинин чаа бөстанын күөп турар бис.

6. Куш-ажыл камгалалынын байдалы

Бо ажалды коллективтиг керээлер, дугуржулгалар системазын дамчыгыр, Күркүш-ажыл инспекциязынын оргарины-биле кады ажалдакчыга-биле чорудуп келген бис. А 1994 чылдан эгелеп куш-ажыл камгалалынын ажалын профэвилелдерден күрүне оргариныне шилчиктен соонда, профэвилелдерин куш-ажыл камгалалынын талазы-биле ажалдары дыка хой чүүдүлериң чидирген. А чамдык бүүдүрүлгелерге куш-ажыл камгалалынын албанын дүжүрүп калкан болуп турар-дыр. Оон түнелсине кандыгы? 1999 чылда үлетпүрдө ажалдап турарларын 32 хуузу, көмүр-дашчыларын 81 хуузу, ыяш ажалдап кылдыр үлетпүр ажалдакчыларынын 66 хуузу, туду материалдары үлетпүрүн ажалдакчыларынын 52 хуузу, арга-арыг ажал-агынын ажалдакчыларынын 50 хуузу санитар-гигиена талазы-биле таарымча чок байдалдарда ажалдап турар болган. Муниципалитет бүүдүрүлгелеринде — салдыга, кадык камгалалында, амыдырал хандырылгызында ажалдап турар 3 дугаар-ла херээжен кижиге кадыкшылга таарымча чок байдалда ажалдап турар-дыр.

7. Эрге-хоойлу ажалы

Эрге-хоойлу талазы-биле специалистери чок-даа болза, ТР-ниң профэвилелдери отчеттуг үениң дүгүзүндө эрге-хоойлу талазы-биле ажалчы чогуур кичээлериңн угландырып келген. Ажалдап кылдынган хойлу төлөвилелдери-биле ажал, кижигүн организациаларын нормативтиг материалдар-биле хандырылга, мелээ-таймыгылыг болгаш консультативтиг ажал-чорудулга талазы-биле ажалдар анаа хамаржыр.

Кижигүн организациаларга куш-ажылчы коллективтиг маргалдааларын шиптирлөөринге, ылаңгы Востоккибпрозем институтун филиалынын ажалдакчыларын, Кызыл хоорайнын өоредилге ажалдакчыларын, кадык камгалат, транспорт организациаларына эрге-хоойлу ажалынын талазы-биле дузаны чедирген.

2000 чылдын июньда социал-экономикиг айтырыглар талазы-биле кады ажалдакчыларын дугуржулганын ТР-ниң Дээди Хуралы (парламентизи)-биле чарган. ТР-ниң Профэвилелдер чөвүлели РФ-тин болгаш ТР-ниң хойлу төлөвилелдерин чугаалажып коорунге кирип турар. Күрдүманың депутаты турган Г.А.Салчак-биле доктаамал ужуражып, айтырыгларын шиптирлөөрин турган бис, а амгы чаа сонугтан депутаттар Н.И.Локтионов, К.А.Бичелдей олар-биле харылаавыс чок, ында бистик бурууну чок.

Тываның Профэвилелдер чөвүлели профэвилел кижигүнеринин эргелерин болгаш сорулгаларын кызгалдап турар чамдык документилерин солурун чедип ап келген. Ылаңгы профэвилелдерин удурланганын суугаар медицина страхованезинин баштаар черинин составына профэвилелдерин төлөөлчилерин киргизген, чуртталга бажынынын холезинин чогуур үезинде төлөөзүн дээш хоолээр чорукту Чазак доктаалы бис соксаткан.

Чонун чагалары-биле, билдиришкени-биле ажал — Профэвилелдер чөвүлелинин ажалынын чугула участоктарынын бирээзи болгай. Ол талазы-биле долу харылары чон ап турар. Отчеттуг үениң дүгүзүндө 115 семинарын эрттирип, 3,5 муң кижиге өореткен. Хууда хүлээп алдышкына 1720 кижиге келген.

8. Организастыг ажал болгаш саң-хөө

Отчеттуг үениң дүгүзүндө Профэвилелдер чөвүлели организастыг ажалдар талазы-биле быжыккан болгаш бодунуң эрге-хоойлу байдалын быжыггаан. Ол республика чергелиг 9 организацианы, нинти саны 63 муң кижигүнеринг 920 эге организациаларны каттыштырып турар. Оларын 4 муң ажал — сургуулар болгаш студентилер. Амгы үеде Тываның профэвилелдери — Тываның эн улуг профэвилел каттыжышкыны. Кижигүн организациалар амгы үеде улуг болгаш ортумак бүүдүрүлгелерде ажалдап турарларын 70 ажал хуузу хаара туткан.

Отчеттуг үениң дүгүзүндө профэвилел кижигүнеринин саны быжырылган, а 1995 чылда оларын саны 84 муң турган-дыр. Ында база чылдагаанар-ла бар, ылаңгы бүүдүрүшкүнүң дыка кудулап батканы, ажал чок чорук, күрүнен дашкаар секторун улам калбарганы дээш, оон-даа өске.

Отчет-соңгулдалыг кампания кездер айтырында чепселерин, оларын эвээш солчулганын, социал камгалалы хандырганын профэвилел ажалында ажалдакчаар кижигеринин эвээжи, оларын эвээш шалыңы — өске

ажылдарже профэвилелдерин садыг, транспорт, культура ажалдакчыларын, адырлар даргаларын шиптирлөөринге чедирген. Ол чорук профэвилелдерин ажалында эки салдарын чедирбөөни чугаажок.

“Профэвилелдер турар бе азы турбас?” деп айтырыг боттарынын эргелерин камгалалына практиктиг дузын албайн турарлардан, кайда профкомнар чөпшээрэжик чорукка алзып турарындан, а оларын удуртукчуларынга таварышкан-на кижиге сонугчар турарындан тургузууну көп турарын чугаалап апар бис.

Кандыг-даа хой-нинти организациазынын ажал-чорудулганында кол чүүлү — акша-тогерик-ле болгай. Профэвилелдериниң сан-хоозунуң кол үндезин — кижигүн дадывырлары, Чыгдинган кижигүн дадывырларын 65 хуузу эге организациага артар, а үстүнде турар оргариныне 35 хууздан эвээш эвесин шилчидер ужурул. Россиянын Хамаарышас Профэвилелдер Федерациязынын III съездининиң хүлээп алганы бо шиптиртин эге организациаларын дыка хой күөсөдир турарын маңаа демделээр апар.

Чурттуг болгаш республиканың амыдырал

ТЫВАНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕДЕРИН СОНУУРГААН

ШУУЛГАННЫҢ КИРЖИКЧИЗИНГЕ СӨС

Россия Федерациясының Федералдык Хуралының Федерация Чөвүлели, "Сибирь дугуржулгасы" болгаш ыраккы Чоон чүк база Забайкалье девискээрининиң экономикалык кады ажилдажылга ассоциациялары бо чылдың сентябрь 18-24 хүннеринде Иркутск хоорайга Байкалдын экономикалык форумун эрттирген. Ооң ажилында Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыгы Ш. Д. Ооржактың удуртканы республиканың 6 кижини составтыг делегацияны кирип чоран. ТР-ниң Национал политика, даштыкы экономика, девискээр харылаалар ламзынын сайдыдыг хуульгезин күөсөдүп турар Хеймер-оол Көкөвич куулар делегациянын составына кирип, форумнуң ажилына киришкен. Бистин көрөспөндөтүсү аңаа ажурлашкан, бо улуг шуулганың ажалы канчаар эрткенни, Тыва Республиканың орта калдыг киржилгелиг болганын сонуургап айтырган. Ооң допчу харызын моң адаанда бердивис.

— Байкалдын экономикалык форуму делегей чергелиг улуг шуулган болур. Ооң ажилында Россия Федерациязынын Федерация Чөвүлелиниң 46 кижигүнү, РФ-тин Чазаның 6 кижигүнү, 300 ажыл-улу-улуг компанияларын, банкларын удурткучулары киришкен. Ооң аңгыда Кыдаттын, Канаданын, Кореянын, Япониянын, Индонезиянын, Моолдун, Великобританиянын, Польшанын делегациялары бо улуг чышыкка олурүшкан — деп, чугаазынын эгезинде ол айткан.

РФ-тин Федералдык Хуралынын Федерация Чөвүлелиниң даргазы Е. С. Строев форумну айткан. Россия Федерациязынын Президентизи В. В. Путинниң форум-

нуң киржикчилеринге байыр киргизген телеграмманын Сибириниң федералдык округунда РФ-тин Президентизинын бүрүн эргелиг төлөөлекчиси Л. В. Драчевский номчаны. Ооң соонда "Сибирь болгаш ыраккы Чоон чүк XXI чүс чылге көрүш" деп илеткеди Е. С. Строев кылган. Илеткеде айткан Россиянын моон сонгаар хөгжүдүсүнүн дугайында кол идеяларын форумнуң хуралында, секцияларга, тогерик столдарга сайгарып чугаалашкан. Аңаа ТР-ниң делегациязынын кижигүннери илекпейлиг киришкен. Бирги, ийги секцияларын, тогерик столдарын ажалына С.Н. Сапова, В.И. Лебедев, Х.К. Куулар, А.Н. Наумов, Б.Б.

Ооржак киржи, чугаалашкан айтырылгала хамаарыштыр боттарынын бодалдарын илереткенер. Бо улуг форум ажилдап турар үеде сентябрь 19-тан 22-ге чедир делегейиниң онгу Иркутск ярмарказы ажилдап. "Сибирь болгаш ыраккы Чоон чүк инвестициялар болгаш барааннар база ачылууда" деп ярмаркага Россиянын, Германиянын, Польшанын, Франциянын, Мунуу Кореянын, Япониянын 250 ажыл-улу-улуг боттарынын барааннарын, чүңү кылып болурун көргүскен төлөвилелдерин делгээн. Манаа бистин республиканын "Тыва хевис" бугурулгези бодунун бугуругени хевистерин делгээн. Экономикалык шуулганын киржикчилери Тыванын хевистериниң шынары эки деп үнелди берген. Ычангаш бугурулгези делегациянын чыгыш делегациянын делегациянын дипломатиялык шаңнаткан. Форумнуң киржикчилери — Россиянын болгаш даштыкы чурттарын төлөөлекчилери делегациянын чыгыш хевистериниң шынары эки эккен, ону оскө девискээрге садарынын аргалары бар болу берген. Сибириниң болгаш ыраккы Чоон чүктүн чамдык девискээрлериниң

толөөлекчилери "Тыва хевис" бугурулгези-биле керээ чарар күзелин илереткенер. Ол ышкаш Тываның казымал байлактарын шингээди алырын таллазы-биле төлөвилелдерин, кобальтын, полиметаллдарын, алюминийин, арыг суугарын, даг-дүгүн болгаш оске-даа казымал байлактарын болбаазыралып кылырынның бизнес-планнарын делегацияга салып, улуг чыгыш киржикчилеринге көргүскен. Оларны Сибириниң болгаш ыраккы Чоон чүк девискээрлеринин база даштыкы чурттарын төлөөлекчилери таныжып көрөш, чамдыктары Тыванын инвестиция төлөвилелдерин, бизнес-планнарын сонуургаан. Делегейин инвестиция банкызынын директорунун оралакчызы Шандор Фаркаши, Россияда Япониянын элчин черинин чөвүлекчиси, экономиктиг кидизинин начальнигинин оралакчызы Имаура Акира, Япониянын экологтуг ажилдап кылышыкчылар тобунун директорунун оралакчызы Терухиро Исэма олар Тыванын казымал байлактарын, ылангыч хөмүр-даштыг, дагдун, кобальтын болгаш оскелерин-даа болбаазыралырынның инвестиция төлөвилелдерин, бизнес-планнарын алганнар. Оларны ооренип көрөш, керээ чара-

рынын айтырылганын шиптирлээр болганнар. Россиянын Рязань, Новосибирск, Омск хоорайларынын бугурулгелеринин төлөөлери Тыванын төлөвилелдерин ооренип көрү-биле алганнар. Оларны даг-дүгү болбаазыралдыры конугу сонуургаан. "Сибириниң алюминий" бугурулгезинин оралакчы президентизи В.А. Эренбург Тыванын девискээринде ховар металлдарын болбаазыралдып шингээди алырын ооренип көрү-биле алганнар. Оларны даг-дүгү болбаазыралдыры конугу сонуургаан. "Сибириниң алюминий" бугурулгезинин оралакчы президентизи В.А. Эренбург Тыванын девискээринде ховар металлдарын болбаазыралдып шингээди алырын ооренип көрү-биле алганнар. Оларны даг-дүгү болбаазыралдыры конугу сонуургаан.

(Романдан үзүндүлөр)

Дасынын бажы Тоженун мунгаш арга шыпкан бедик сынардындан сыстыгып үнгөш, мунурун чүкчө углай судакталып батса-батса, чоорту улгадып, күчү кирип, шончактарга шоолуг алыспай, доктор тоовайн, сан дорт бадып чыдар. Хем уунун ыяжы холукак, арынын делгемни аажок, ору шаар узун суук шивилер, дитгар болгаш поштер колдаан, а кудулдуу чодур теректер, бедик кара таллар, айыраң ак унуг халдынар баштадыр чоон дөстүг, калбак бурдулду чодураалар, хамак чүзүн кат-чымис сывы хемини мырыптай аксына дээр барык-ла үзүктөлбөш. Маргаа, мелө холуй үнгөш шынаалар, кыйгылар хем унун хаажылай каап, чеди онугу чечек шыпкан алаактар бо-ла чапты берген чыгыккалар.

Чүс-чүс чылда чуп, чууктап, даштар аразына хайыргалап кээрге ийилке, улугуң, кылайын калгылаап улуг-биче, чүзүн-бүрүн даштар кыры-биле, незинче чүккөн чаш дег, шулуун, шалып шурап бадып чыдар кылаң кара суунуң чүгүрү келергей. Кезек-кезек көк эремиер бо-ла таварышкылаар. Часкаар чайын манаа мунушечек кадыргылар, кызыл-кызыл мыйыгтар, кулаш ажы белдер бо-ла ойнаан турар. Оозу-даа мүн болгай аар. Дасын дээрде элбек, байлак күчүлү Улуг-Хеминиң бир атлы-чарлыг төлү-ле болгай.

Хеминиң уунунда онза тоолууг, чараш аттыг черлер-ле эмгекке. Ары чарымын чиптизди кеск чедир шымын турар, күзүн болза суубаарга-ла, киш-кулаа адыш долу келир хулдустуг сыны чоргаар, бедик көстүр олар. Хүнээр чүкчө шокар кайгыларды Коп-Соруг, Чангыс-Соруг ынчаар ан турдаа ажыктарыг Сууртубас кедээзиниң кыныгы чоргаар түрдүг шойлуп чоруткан. Чиге солгу чүгүлде, доо-ле чер-дээр шапшылыгында Донгул тайга чеди айнын конугу халымында безин мөңгүн бөртүр ужулбаан, хамак бөйдүстү мен караптып, кадалаган ор мен дөңгиз, эки бешик, көстүр олар.

Кыш бугурузунуң чымыжы

1. КУСКУ СИГЕН

Алдан-Маадырын Ман-чүрек, Байн-Кол, Ак, Алаш-Аксы болгаш оске-даа девискээрлеринде чагаай үнгөн терен сизинин белеткелин араатар, амы-хууда кижилер чорудуп, ол ажылды ара соксатпайн уламчылаан.

Бойдустун хайыразы чагаай үнгөн олт-сизини келип ажап алыр сорулганы салгап, Лариса Ондарга удурткан "Даялыг" арат ажил-агыны чорудуп, 5 тонна сизини Алаш-Аксыдан кескеш, коданында сарааттаан. Кижигүннер Алексей Ондар, Николай Ооржак белеткээ сизинге немештир чинге-тараа, ак-тараа, сула, саванын белеткээ. Суму чагырга даргазы Ортуң Сарыглар Алды-Арыгдан 6 тонна сизини белеткээш, олоондо соортуп экеп алган. Мал чеминиң белеткели

уламчылавышаан. Күскү сизин кургаачал дээрзин алдан-маадыржилар ыяк билер.

2. КОЖА-ХЕЛБЭЭ ААЛДАР

Алдан-маадыржилар мал-маганын чечек-чымис шыпкан агы-каңгы оларларлыг, аржаан-суларлыг, магаданчыг арыг агаар-бойдуштуг Ман-чүрек болгаш оске-даа серини тайгаларга чайлагалаткаш, күзеглеринде хонуп алган Малчынын олар-белчирини каш улаа солуп-солуп, кышка белеткелер турар.

Манчүрек, Акунарында, Кошпес-Аксында аалдар кожа-кожа хонупкан. Деле-оол (Артист), Хаймы-кай Ооржак алышкылар, Коош-Божик Ооржак олар, Шолбан-оол, Куртугбай, Тарыс Ондарлар, Макай-оол Монгуш болгаш оскелер-даа кожа-хелбээ күзегел олар.

3. ОРАЙГА ЧЕДИР

Соолгу каан, аяс хүнер сизинчилерге таарымчалык болган. Ычангаш чаңгыс-даа халас хүн эрттирбес дээр Хемчиктин, Актын алаактарында, шынааларында сизин кезилдеи уламчылавышаан. Сизинчилер эртенден орай кезгээге чедир ажылдап, кескеш сизиниң чидир чокка ажап ап, коданнарынның девискээринче соортуп турар.

Ылангыч Суг-Аксы суурнуң чурттакчылары башкы Семен Бай-Кара, Кур-Базыр Сарылар, Владимир Ооржак болгаш оскелер-даа 2-3 чедир сарааттарны олоондо тургузуп, кышка удур улуг магаддылды тургузуп турарлар. Сүт-холчулдер бо чылын чагаай үнгөн сизини ажап алыр дээр мал чеминиң белеткелин ам-даа үргүлчүлүп турар.

Бораш ОНДАР.

Амыдырап-чурттаарыңа эргежок чугула чүүлдерниң адаккы хемчээли

2000 чылдын үшкү кварталында Тыва Республикага шиптизи-биле амыдырап-чурттаарыңа эргежок чугула чүүлдерниң адаккы хемчээли чоңуң кижиги бурзуңне онааштыр

алырга, 1202,00 рубль, ажылдап турар бир кижиге — 1271 рубль, бир пененоргерге — 945 рубль, 6 хар чедир уругта — 931 рубль, 7-ден 15 хар чедир уругта — 1301 рубль болган.

Амыдырап-чурттаарыңа эргежок чугула чүүлдерниң адаккы хемчээли социал-демографияг бодуктер аайы-биле алырга, мындай болган:

Аыш-чөм	Аыш-чөмгө хамаарышпас барааннар	Ачы-дуза чедирилгези	Үндүрүлгелер болгаш оске-даа төлөвилелер	Чурттап болурунуң адаккы хемчээли	
16-54 харлыг эр кижилер	806,3	265,7	149,7	62,5	1284,4
16-49 харлыг херээженнер	678,7	368,9	149,5	62,5	1259,9
Пененоргерлер	621,6	220,0	115,7	—	945,2
6 хар чедир уруглар	617,3	238,5	75,1	—	930,9
7-15 харлыг уруглар	873,4	296,9	131,1	—	1301,4

Дайынның, күш-ажылдың хоочунунуң чагаазы ДУЗАЛАП КӨРҮНӨР

Туран хоорайда чурттап турар мен. 1960 чылдын 6 айнын 1-де "хрушевка" дээр бажындан квартира алган мен. Коммунал-ажыл-агы черинин бажыны чүве. Ай санында улуг холези төлөп турган мен.

Ам 40 ажыл чыл ында чурттап келдим. Оом ээзи 1978 чылда араанш, чок болган. Ажы-толум чааскаан өстүргөш, чааскаан чурттап олурарым бо. Ажил стажым 64 чыл. Күш-ажылдың дайынның хоочуну кижиги мен. Мээң чурттап олурар квар-

тирамга 40 ажыл чыл шиптиңде калдым-даа септеле кылдыманам. Фундаментини, шалазы эргижирээр, печказы буступ калган. Анаа чурттаарынын аргазы бергелдөөн.

Чыл санында кышкы сезонда хөмүр-дашты 2,5 тоннаны олар нормалык турда, 8 тонна ажыгны, 10 кубометр ыяшты садан ап, олар турар-дыр мен. Нитизи-биле 1500 рубль чарыг-дагыттар. Пенсия акышы колдуунда бажың холезини-биле кайтай ынаар чоруй бар. Чангыс бот, дайынның

хоочуну, бирги бодуктуң инвалиди кырган кижиги калдым-даа дуза, хайтаарал чок чурттап чор мен.

Бо дугайында мунуңда кожуун чагыргазының даргазы турган К.А. Маспак-оол ооренип көрөш, 1998 чылда 2 удаа комиссия чоруткаш, чогуур түнелди кылгаш, тускай шиптир езуугаар 10 мүн рубльди тускайлаан турган. 1998 чылдын майда Маспак-оол сонгулда соонда халдашкан. 1998 чылдан эгелен ча сонугу кан кожуун чагыргазынын даргазы В.Б. Ховен-

мей, хоорай чагыргазының даргазы Ю. Чихаев мээң бажыңымга септеле кылдыларынын дугайын меге азаашкылар кылып, ийи чыл шиптиңде мени мегелеп келдилер. Бо 2000 чылдын 8 айнын 16-да ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржакка бидиринишкни чоруткан мен. Базы-ла сурап барды. Ам база соок кыш дүжүп келин. Ам та качап кыш ажап алыр мен.

Кара чажымдан тура, кыдыг-берге, кандыг-даа ажылды кылып чордум. 1949-1953 чылдарда корей дайы-

ҮНӨЛӨЛДИ АЛЫР ДЭЭШ

Амгы үедө күрүне албан черлеринде база бир "изиг" кампанияларын бирээзи — кышка белеткел, септелге-селилге ажылдары болур.

А септелге-селилгези шала хоомай, кышка удур белеткел чоруттунмаан албан черлериниң, организацияларның ажылдакчылары сирнейнип-кавынайын, үле-херээнге тура-сорук чок болурун кым-даа эскерип каап болур.

Ычангаш бо бүгүнү сонуургап, нимти байдал-биле таныхар сорулгалыг Сүт-Хөл кожуун чагырганың культура, кино килдизиниң эргелекчизи Валерий Хайбаевич ООРЖАК-биле кыска чугааны кылган мен.

— Валерий Хайбаевич, кожуун девискээринде нитизи-биле чеже культура албан черлери бар ирги?

— Бисте нитизи 6 колдз клуб, 6 колдз библиотека, бир төпчүттүнген улуг библиотекка, урулгарын хожгум школазы, библиотеканы, бистин ажалдап турар контраривис хамааржыр.

— Ынчаарга келге кыска белеткел, септелге-селилге ажылдары кандыг байдалдыг бооп турарың? Бо талазы-биле факт-барымдалдарды чугаалап көрүңер?

— Каш чыл улаштыр

ажылдаваан Хор-Тайганың культура бажынын көрүкчүлөр залын бүрүнү-биле септеп дооскан, ажылгалда киридинис. Көрүкчүлөр олар зар залдын одалга системазын чаарган. Ам ол клубта хурал-суглаа, кино, концерт, оюн-тоглаа, культура-массалыг ажылдар бооп эгелээн. Бо чылдын культура албан черлеринин агар септелгезинге бистин килдистен 30 муң ашканы үндүрүп берген бис. Чамдык клубтар, библиотекалар кыска белеткелдин шуудады берген болгаш чүлге

будууру арткан. Ол ажылдарны дарый доозарын шиптирлээн бис. Оон ынай төпчүттүнген библиотеккага яны-бүрү темаларлыг номнар садып алыр кылдыр 5 муң ашканы тускайлап берген.

Адаштын колдз клубун лекчимче кылдыр ачы-дуза марафонун эрттирери көрдүнген. Ону ыяап-ла организастап чорудар.

Бора-Тайгада Ондар Маржымал аттыг уран чүүл төвүнге кайтат септелгезин кылдырынга республиканың культура, кино яамызы 60 муң ашканы берген. Ол уран чүүл төвүнүн одалга системазын болгаш оске-даа септелгезин шалыпкын доозарын планнаан. Ам ында ажылдар эгелээн. Бо хүнерде культура албан черлеринин чанында 65 тонна хомур-дашты дүжүрүп алган бис. Анча неместир 150 тонна хомур-дашты дүжүрер. Ол хомур-даштын таажуру бистин холууста бар. Хөгжүм школазы кыска бүрүн берген.

— Кино уран чүүлүнүң талазы-биле чүң чугаалап болузу силер?

— Моон мурунда бистин кожууна кино уран чүүлү шуут-ла уттундурган турду. Ам чонга кино көрүзэр ажылды катап дургизип эгелээн бис. Тодаргайлаарга, Бора-Тайгада Ондар Маржымал аттыг уран чүүл төвүнде Иван Ондар, Ак-Даш колдз клубу-н

селилгезин ак сеткилдиг чорудуп турар культура ажылдакчыларын адал көрүңерем.

— Алдан-Маалырда Самбакжык аттыг колдз культура бажынын директору Алефтина Монгуш, ында библиотека эргелекчизи Ирина Монгуш, Кызыл-Тайгада колдз клубтун эргелекчизи Урана Сарыглал боттарынын ажалдап турар черлеринин кыска белеткелдин оскелерден дээр, эрес-кежээ чорудуп турарлар. Бүгү-ле культура албан черлеринге оттулар ыяшты Хемчик армындан культура ажылдакчылары боттарынын кужу-биле белеткел алыр сорулгалы салып турарлар.

— Кино уран чүүлүнүң талазы-биле чүң чугаалап болузу силер?

— Моон мурунда бистин кожууна кино уран чүүлү шуут-ла уттундурган турду. Ам чонга кино көрүзэр ажылды катап дургизип эгелээн бис. Тодаргайлаарга, Бора-Тайгада Ондар Маржымал аттыг уран чүүл төвүнде Иван Ондар, Ак-Даш колдз клубу-н

Анатолий Ооржак олар солун утка-шынарлыг киноларны үндүрүп, ай, квартал планнарын күөсөдөп, боттарының алза чогууру шалынын ажылдап аң, макталдыг ажылдап, көрүкчүлөрүн сеткилин хомудатпайн турарлар. Оске-даа кино турштарынын септелге-селилгезин кылгаш, кино уран чүүлүнүн ажылын экижидерин эчсэ сорулгалыг кылдыр көрүп турар бис.

— Кожуун төвүнде культура бажың эрткен чылдын өрттөнгөн калган болгаш. культура одаан аныктар хамаанчок, назы-хари догу-даа берген кижилер чоктап, базар-баар чер тыппай, аажок чалгаар-рап турарлар болгаш. Бо талазы-биле кандыг хем-чеглер алдынып турар ирги?

— Бо кончуг чөптүг айтырыг-дыр: 250 олуттуг культура бажынын таван ам дөртүк кварталда салып эгелээр. Ону тудар бүзүрелдиг, төлөнтүп, шалыпчы тудуужулар четчелеттинип, шилдин алдынан. Акшатогерик шиптирлеттинген.

Ам чүлге культура бажынын туудун дүргөдөдөп, ону ажылгалга кирип, Суг-Аксы суурнун чурттакчыларынын болгаш оскелерин-даа сеткилин оорттүрү күзөңчиг. Черле нитизи-биле бистин кожуунун культура ажылдакчылары, амыдырал-чурталга нарыыдаан-даа болза, аткаар көрүңүп ундаравайн, ыры-шоорун улам ындынандырып, уран чүүлү, культураны улус чоңга улай-улай бараалгалдып, бажына-рывысты ам-даа бурунгаар хере базар сорулгалыг бис — деп, Валерий Хайбаевич улуг бүзүрел-биле чугаазын түнөп доосту.

— Ындыг-ла болзунам. Ындынналган-сырынналган ынакшылдыг ыры-шоору, кударанчыг, тааланчыг, көрүкчөңчиг таныш-сам кижилерүзүңүң хей-адын колдуруп, хой-хой көрүкчүлөрүңүң уелелсин алыр дээр культура одаанын одун черле жүзөбейн ажылдарынары көзүп каайн, Валерий Хайбаевич!

Бораш ОНДАР.

ШАҢНАЛГА ХАМААРЫШТЫР ЫДЫКТЫГ-ДАА БОЛ, ҮЛЕГЕР ЭВЕС

Даштыкыдан калдаашкыга Ада-чуртун камгалаарыга маадырлыг чоруу дээр генералдарны, офицерлерни болгаш солдаттарны шаңнаары-биле Россияның дээди шаңналы болур Ыдыктыг Георгии орденни болгаш шылгалат демдээ — Георгий крести РФ-тин Президентизиниң 2000 чылдың август 3-те Чарлы-биле доктааткан.

"Красная звезда" болгаш оске-даа солуннар ол шаңналы дык-ла дөткөз. Ынчалза-даа Кремльде дүжүм-меттер бо орденни дээди шаңнал кылдыр доктаадырынын мурунда хоойду чогаадыкчылары-биле, тоогучүлөр болгаш шериг хоочуннары-биле сумележир ужурулг турган. Ындыг янызылыг шаңнал бистин чуртуска Октябрьниң Социалистиг Улуг революция-зынга чедир турганын чон билди-даа турган болгаш.

Ийет, 18 болгаш 19 чүс чылдарда Россияның бүгү дээди шаңналырдыг ыдыктыгларын аттары-биле холбашкын турган. Чижээ, Ыдыктыг Владимирниң, Ыдыктыг Иоан Иерусалимскийниң (Малый орден), Ыдыктыг Аннаның орденнери турган. Уе бурузу-ле сүлөдиг, маадырларлыг турган. Россияның Ыдыктыг шаңналырдын аразында орус чуртунга ылап чурттап, он алдаржыдып чоран полководчу Александр Невскийниң адын кирибээни хомуданчыг.

Россияда улам сайзыраваан шаңнал системанын улам булалдырып кагды ышкаш. Оон-биле кады Ыдыктыг Георгии орденни бажынан уени политиктиг чогуучулуг деп болбас. Россия каргыштыг элчининиң сузу-чурмунун салгакчызы болганиндан бүгү-нитти кризиске таварышкан, улустар аразынын чорудулээри уламчылап, кем-херек үлгүлдин баш алгаш, техникениң катастрофалар, онза байдалдар үрүдүчү бооп турар. Болуп кээрге, россияны амгы эрге-чарыга дүүнүг хүнүң бодаллары-биле чуртта-вышкан хевээр ышкаш-тыр.

Бистин улуг ада-чуртувусу генералисмуус А.Суворов бодунун күштүг маадырларын мынчаар өоредип чораян: "Бодунга бир маадырлар улугер кылган ай. Ону эки хайгаарга чор. Иини бажып кылашпай чор. Демнекип келген, эрге кылашпай бер. Сенээ алдар ол-дур". Даштыкы Георгииден чүң алыр боор. Ол ыдыктыг-даа болза, алыр үлгүг эвеси-тир.

Виталий ЛЫСОВ, генерал-майор, совет офицерлер эвилелиниң Москва область организациязының даргазы. ("Правда России" селүндөм).

ЧЕДИ МИНУТА ИШТИНДЕ МӨРГҮЛ ТАЙБЫҢ ДЭЭШ

2000 чылдың октябрь 24-те, КНО-нун (Каттышкан Нациялар Организациязы) хүнүнде, чер кырында чурттап турар кижилерге бижып тайбың, чангыс эл-сеткилдиг чорук дээр 7 минута иштинде мыт чок мөргүл езулааныга киржир ужурулг.

Ук мөргүлдүң кол сорулгалы — ол тайбың дээр 7 минута иштинде бугу делегенини хой нитизиниң кичээгейин чер кырынга тайбынның эргежок чугулзаңыг улгаары. Ук езулап бугу чурттарын национал болгаш шажыныч көрүшкүннериниң шалтыктарын ажыл эрттип, кижилер төрөлтетсини нити өг-бүлөсиниң кежигүнү болуп, чангыс аай эл-сеткилге чүң кадар арганы бээр. Тайбың дээр 7 минута иштинде мөргүлдө кандыг-даа политиктиг сорулга чок.

Тайбың дээр 7 минута мөргүл езулаанын эгелекчизи "КНО-да тайбын мөргүлү (медитация) Шри Чинмои" деп болук болур. Ук болук КНО-нун бугу чурттарда толээри-биле болгаш тайбын дээр демнежин турар нитилде, шажыныч организациялар-биле харылзаалыг ажылдап турар, ол-ла организацияның (КНО-нун) толээриниң болгаш ажылдакчыларынын катгышыкыны болур.

Ук езулаалга канчаар киржин болурулг? КНО-нун хүнү октябрь 24-те, кежээкиң 17.00 шактан 17.07 шакка чедир (Москва шак м-биле 21.00 шактан 21.07 шакка чедир) чаксаан азы булун коллектив-биле (бажыңга, ажылдар чегре-даа болза) үстүнде айттыңган шакта 7 минута иштинде мыт чок тайбын дугайында азы бугу кижилерге экин күзеп езулар. Оон соонда бодунарын ук мөргүлдө киржилгенер дугайында октябрь 25-те кежээ 5-60-48 дугаарыг телефонче долган дыңалдынар. Силерин улуг оорүшкү-биле мынар бис.

Шри ЧИНМОИ төвү.

САДЫП ТУРАП Ыраккы Киа-Хем суурда 2 аал чурттаар бажында 3 өрөөлүг квартираны садып турар. Чунар-бажының оgorолдуг, кудуктуг.

Айтырар чери: Курченко кудумчуунда бажын 11, квартира 2. Маршрут таксилери: 14, 15, автобустар № 16, 17.

Кысказы-биле БЕЛЕК

Чоон-Хемчик кожуунун Хорум-Даг суму чагыргазыга хамааржыр албан черлери кыска белеткелниң, чайгы септелгезин дооскан.

Колдз культура бажыны, библиотекка, урулгар салы, эмнелге пунктузу база суму чагырга чери чугайланан, херим девискээрин арыглап, чылдыгашканын ажылын шынарлыг чоруткан. Ылангыя урулгар саданын, бичи чаштар ойнаар шөлчүгезин чаарты кылганы урулгарга өорүнүг белек болган.

ХООЧУН КОКТУГ

Хорум-Даг суму чагырга чери, колхозтун баштар чери база колдз культура бажынын ажылдакчылары демнежин алгаш, хоочуннар хүнү белик делнепте организастап эрттирген.

Ол хүн сумуда ажылдап, чурттап чоруур назылап кырааннары чыып, оларга белектерин тыыскан. База ол ышкаш хоочуннар човуеленин чыл дүргүзүндө кылып чоруткан ажылынның отчуду дыңнап, "чүгээр" деп үнелелди берген. Ук човуелелдин даргазынын оскээр чорутканын барымдалаап, чаа удурткучу составты сонгаан. Ол-ла хүн бот-тывынчуруан чүдүлүп хоочун артистериниң "Хоочун коктуг" деп концерти чоңунун сонуургалын хаара туткан.

Делег-оол КУУЛАР.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ САГЫШ САЛЫР

Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле Россия Федерациязының Тывада күрүне албан черлериниң мергежилдерге өоредир айтырыгларга хамаарыштыр өоредилге албан черлериниң дуржулгалын өоренип көрүп, хайгаарга тургаш, аңаа үндөзилээш, бо материалды белекээш.

ооредилгеже хаара туткан. Бо талазы-биле Кызыл хоорайның, Барын-Хемчик, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Таиды, Тес-Хем, Кызыл кожууннарын килдистерни чогаадыкчы, ты-вынгыр үре-түңкелдиг ажылдаан. Олар ажыл чок хамаатылары тускай мергежилге өоредип, ажылга хаара тудар талазы-биле элээр арга-дуржулгалыг апарганын.

Бо чылдын эрткен үелеринде ажыл чок хамаатылар Кызылдын № 1, 4, 10, 11 профессионал-техниктиг училищелеринге, "Исток", "Прогресс" деп өоредилге — бүдүрүлге, Улуг-Хемнин өоредилге топтеринге болгаш кожууннарын оске-даа өоредилге албан черлеринге мергежилди чедип алганын. Олар нарын бажың херекселдер септээр мастериниң, даарныкчынын, баш таарыкчызынын, чолачанынын, трактористин, дарганинаарынын, бязачынын, компьютер-биле ажылдар билгилдиг бухгалтерин, оператор-программистин, хеп, бөрт даарнар мастериниң болгаш оске-даа тускай мергежилди болганнар. Ол ышкаш Улуг-Хем кожуунда "Эйлиг-Хем" ажыл-агыйынын баазазында №5 училище болук трактористерни белекээр, олар аңаа ажылдап артып калырлар. "Тыва хевис" бүдүрүлгези

АЖЫЛ ЧОКТА...

бот-башкарнып, үр эвес-даа болза, түр када ажылдыг болуп амыдыраарыга эргежок чугула болуп турар. Амгы үеде кандыг мергежилдиг чеже ажылчынар, тускай эртемниңдер республиканың ажыл-агыйларынын кайы адырынга хергил деп санаашканын, тодардышканын ажыл-агыйларынын чоңундан тускай эртемниңдерин, ажылчынарын белекээрине биле чар мергежилдерин салбырларын план чокка ажылдар ужурга таваржыр турар. Бо айтырыгны чогуучулуг шиптирлээри-биле республиканын чоңуу ажылга хаара тудар болгаш өоредилге албан черлери, училшелер ажыл чоктары, ажылга хаара туттуумаан хамаатылары, ылдыгы аныктарны чаа мергежилге өоредир, оларны ажылга хаара тудар талазы-биле программаны ажалдап кылдыр негеттинип келген деп санап турар бис.

Дараазында айтырыгларын шиптирлээри-биле ботун бир демниг кады күженишкенин ажылдары негеттинип турар. Ол чүд дээр:

— ажыл-агыйың өоредилгени организастаары ботун чыңып-биле тургустунуп келген, ону боттадынар хемчеглерин алыр. Чонну ажылга хаара тударын

АЖЫЛ ЧОКТА...

бустуг котелдарга ажылдар машинистерниң курауларын белектер алыр, олар каяк херек болу бергенде, чедип алган мергежилдин азы-биле ажылдарлар.

Моон солгаар ажыл чок болгаш ажылга хаара туттуумаан хамаатыларынын профессионал өоредилгезиниң айтырыын шиптирлээриде, чоңуу ажылга хаара тудар органныр-биле өоредилге албан черлери аразында бир демниг харылзаалыг холелери улуг ужуру-дузалыг болуп турар. Ол ышкаш республиканын ажыл-агыйларынын яны-бүрү алырларында кандыг мергежилдиг ажылчынар, тускай эртемниңдер чеже хире хергил санап, сайтарип, өоренип көрүп тургаш толардыр. Ынчангаш амгы рынок экономиказынын негелделеринге дүүшүрү ажылдар мергежилди тускай эртемниңдер белекээр чүгүла айтырыг болу берген. Ажыл чоктарының болгаш ажылга хаара туттуумаан хамаатыларынын профессионал өоредилгезин сайзырадыры амгы үеде кижилер кура-вырларын хожгүдөр талазы-биле күрүне политиканын чардымас кезезиниң бирээзинге хамааржыр.

Мергежил чедип алыры-биле өоренир ажылга хаара туттуумаан аныктарның

АЖЫЛ ЧОКТА...

белек ажалдаарыңа, эки үле кылдырыңа, оорүшкүлүг үле, куда-дой эрттиреринге, өг-бүле туларыңа, чер чарыңа, чаа идик-хей кедеринге, чараштанып-каастаныңа, чургай болгаш ужуң-бижикке өорениринге, орук чоруура эки.

Кижилер орнукушударыңа, кадыг үле кылдырыңа багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарып-аржыар.

Бо хүн төртүгүңер чаш тол шыңчы, мерген угааның, яды улустун камгалакчызы болгаш дуздалкычызы, улуг эрге-дузалдыг кижилер болур.

АЖЫЛ ЧОКТА...

Октябрь 22(25), улуг-хүн. 3 кок менниг, доврак одуттуг, каразыйаар инек хүнү. Бо хүн сүг ээзи дагын, өргүдү кылдырыңа, эмнеттирине, ышы тарырыңа, аза-четкерлер базарыңа, садыг-саарыла кылдырыңа, хөрөгит ажыларыңа, чогаадыкчы ажы-иш кылдырыңа, доврак-биле ажылдарыңа өлчейип, эки. Чер чоруура,

ажыл-херээ сагыш ышкаш бүдүңүр хүн.

Баш саярга, өжөөн негээрине таарымча чок. Баш дүгү таартырга, кара аарыар.

Бо хүн төртүгүңер чаштар кыдыг-кызыгаар чеге чурттаксаар, мал-маганың, эт-хөрөгилги, кадыг сеткилдиг, чымчак чугаалыг кижилер болур.

Октябрь 23(26), пөндө-дельник. 2 кара менниг, демир одуттуг, кок пар хүнү. Каргыш салырыңа, ону чандыраарыңа, ыш кезеринге, аксы-сөзүңгээ ээ болуруңа, аңап-мөңгөзүңгээ, өскөрөтен эт-сеп алырыңа таарымчалыг хүн.

Бурганга чүдүүрүңе, келин алырыңа, бичи урулгары кылаштыды өоредирине, чер чорууруңа, таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, чыргар.

Бо хүн төртүгүңер чаш тол хоптак, алысак-чиксек, бардам, аарымчал, дошкун чугаалыг, сеткили багай кижилер болур.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Октябрь 17(19), вторник. 8 ак менниг, суг одуттуг, сарыг мени хүнү.

Бо хүн дуган-хүрээ чедип, бурганга тейлээринге, бурганниң аржаны-биле чуулуп арыгларыңа, сержим өргүүрүңе, орантаңдызыңа сан салып чалбары кылдырыңа, сарыг четтиреринге, келин айтырарыңа, өре-шире дуглаарыңа таарымчалыг.

Яны-бүрү бок орттедирине, хем, суг-биле кайы хамаанчок ойнаарыңа, чер казарыңа, кожуң-дүжөринге багай. Орук чоруура, оорга эт-севин азыр, ычангаш оварымчалыг болуру чүгүла. Баш дүгү таартырга, эки эш-биле элдержир.

Бо хүн төртүгүңер кижилер менген угааның, эртем-билгилди-даа болза, эт-хөрөгилги, мал-маганы ядамкы, адаанырак болур.

Октябрь 18(20), среда. 7 кызыл менниг, даг одуттуг, сарыгмаар дагаа хүнү. Бо хун ламба башкыларга бараалган номга олуруңа, эртем-номга өорениринге, эмдик мал чаажыктырып өоредирине, тудуг-ужур, бажың-балгат таваа салып туларыңа, хоозун азаашкынардан ойгалаарыңа, акша-монгун шыгдалдырыңа болгаш хоодеринге, ус-хевеер ажылдар кылдырыңа, орук чоруура, буяның эки хүн.

Өрттедирин-ху юк таар ажылдар кылдырыңа, садыг-саарылаа таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, ашпап-суксаар багай хүн.

Бо хүн төртүгүңер чаш толдун сагыш-сеткили дүрген, шыңчы, холу тырты-тырты(аар), ада-незиниң эт-хөрөгилгезинге хоозуралдыг кижилер болур.

Октябрь 19(22), четверг. 6 ак менниг, ыш одуттуг, ак үтү хүнү. Бо хүн бурганга тейлээринге, назын узалдып кижилер-буян кийгиртырыңа, чырык ортемчиг кырыңа кылган хай-бачыдын миншип, авырал дилээринге, келин алырыңа, кожуң-дүжөринге, каастанып-чараштанырыңа эки.

Сагыш-сеткил, үзел-бодалы таарымчас улус-биле маргыжарыңа, бужар хай-бачыгыг чорук кылдырыңа, ыш саярга, азаашкын бээрине, орук чоруура багай хүн. Баш дүгү таартырга, аш-чөм, суксун ковудээр.

Бо хүн төртүгүңер чаш тол чаш ажы-толге, кырган улуска энердиг, эртем-били ортумак, чугаакыр, бодунун күзелдинге чедип шыдаар дидим чүрөгит кижилер болур.

Октябрь 20(23), пятница. 5 сарыг менниг, хей одуттуг, аксымаар хаваң хүнү. Бо хүн улуг эрге-дужалдыг улуска бараалгаарыңа, дуган-хүрээ тулун сергедиринге, лама, хуурак болуруңа, номга олуруп сагыш-сеткилин арыгларыңа база кадыг үле кылдырыңа, эм хоюду эмендеринге, шипчелдиг ажылдары кылдырыңа, кижилер четтиреринге, келин үзелдинге, орук чоруурура эки.

Чер чарыңа, куда-дой эрттиреринге, садыг-саарыла кылдырыңа, ыт азырап алырыңа, хурал-суглаа кылдырыңа багай хүн. Баш дүгү таартырга, эт-эдилде, аш-чөм ковудээр.

Бо хүн төртүгүңер кижилер маадырлыг, эрес-дүңдир, ары-силги, шың чорук дээр демнезелч болур.

Октябрь 21(24), суббота. 4 ногаан менниг, ол одуттуг, даңшыныңың, кара күлече хүнү. Бо хүн эм хоюдарыңа, эмнеттирине, чер, суг ээзи дагырыңа, улуска чүү-хоо бээрине, бурганга чүдүүрүңе, ише-биле эмнөшкени кылдырыңа, демир-дес-

биле ажылдарыңа, эки үле кылдырыңа, оорүшкүлүг үле, куда-дой эрттиреринге, өг-бүле туларыңа, чер чарыңа, чаа идик-хей кедеринге, чараштанып-каастаныңа, чургай болгаш ужуң-бижикке өорениринге, орук чоруура эки.

Кижилер орнукушударыңа, кадыг үле кылдырыңа багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарып-аржыар.

Бо хүн төртүгүңер чаш тол шыңчы, мерген угааның, яды улустун камгалакчызы болгаш дуздалкычызы, улуг эрге-дузалдыг кижилер болур.

Октябрь 22(25), улуг-хүн. 3 кок менниг, доврак одуттуг, каразыйаар инек хүнү. Бо хүн сүг ээзи дагын, өргүдү кылдырыңа, эмнеттирине, ышы тарырыңа, аза-четкерлер базарыңа, садыг-саарыла кылдырыңа, хөрөгит ажыларыңа, чогаадыкчы ажы-иш кылдырыңа, доврак-биле ажылдарыңа өлчейип, эки. Чер чоруура,

ажыл-херээ сагыш ышкаш бүдүңүр хүн.

Баш саярга, өжөөн негээрине таарымча чок. Баш дүгү таартырга, кара аарыар.

Бо хүн төртүгүңер чаш тол хоптак, алысак-чиксек, бардам, аарымчал, дошкун чугаалыг, сеткили багай кижилер болур.

Бо хүн төртүгүңер чаш тол хоптак, алысак-чиксек, бардам, аарымчал, дошкун чугаалыг, сеткили багай кижилер болур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красномейская, 100. Индекс 667000. ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республикаың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективин

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чинисмаа Монгуш